

FELSEFE DÜNYASI

2005/2 Sayı: 42

YILDA İKİ KEZ YAYIMLANIR

ISSN 1301-0875

Sahibi

Türk Felsefe Derneği Adına
Başkan Prof. Dr. Necati ÖNER

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü
Prof. Dr. Ahmet İNAM

Yazı Kurulu
Prof. Dr. Necati ÖNER
Prof. Dr. Ahmet İNAM
Prof. Dr. Murtaza KORLAELÇİ
Doç. Dr. Hüseyin Gazi TOPDEMİR
Doç. Dr. İsmail KÖZ

Felsefe Dünyası Hakemli Bir Dergidir.

Felsefe Dünyası 2004 yılından itibaren PHILOSOPHER'S INDEX ve
TÜBİTAK /ulakbim tarafından dizinlenmektedir.

Yazışma ADRESİ
P.K. 21 Yenışehir / ANKARA
Tel&Fax: 0.312 231 54 40

Fiyatı: 12 YTL (KDV Dahil)

Banka Hesap No:
Vakıfbank Kızılay Şubesi: 00158007288336451

Dizgi ve Baskı
Türkiye Diyanet Vakfı
Yayın Matbaacılık ve Ticaret İşletmesi
OSTİM Örnek Sanayi Sitesi 1. Cad. 358. Sk. No: 11 Y.Mahalle / ANKARA
Tel: 0.312 354 91 31 (Pbx) • Fax: 0.312 354 91 32

SPİNOZA FELSEFESİNDE İNSAN

M. Kazım Arıcan*

Giriş

Bu çalışmada XVII. yüzyılın önemli filozoflarından biri olan Benedict de Spinoza'nın (1632-1677)¹ insan anlayışını tahlil etmeye çalışacağız. Buna göre Spinoza insanı varlıklar içinde nasıl bir konumda değerlendirmektedir? İnsanın mahiyeti nedir? Tanrı ile ilişkisi nasıldır? Tanrı ve insanın mahiyet farklılığı var mıdır? varsa bu ne şekildedir? gibi sorular çerçevesinde konuyu analiz etmeye gayret edeceğiz.

1) Varlıklar İçinde İnsan

Spinoza'nın felsefesinde insanın konumunu ortaya koyabilmek için öncelikle onun varlıkları tasnifini kısaca görmemiz yerinde olacaktır. Spinoza varlığı tanımlamaksızın, doğrudan varlık tasnifiyle felsefesine giriş yapmaktadır.² O, var olanları, *kendinde olan* (in themselves) ve *başka şeyde olanlar* (in other things) şeklinde tasnif eder.³ Bir anlamda bu, *kendi başına var olan* ve *kendi başına var olamayan* ayrımıdır. Spinoza'nın böyle bir tasnifle, kendinden önceki filozoflardan farklı bir tasnif yapmadığı görülmektedir.⁴

Bu tasnifteki varlıklardan ilki Spinoza'nın cevher teorisine (substance), ikincisi ise tavrı teorisine (modus) işaret etmektedir.⁵

Buradaki tasnifine benzer şekilde ve buna ilave olarak, Spinoza'nın varlığı, temelde; yaratılmamış (uncreated) ve yaratılmış (created), nedeni olmayan (uncaused) ve nedeni

* Yrd. Doç. Dr., Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Din Felsefesi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi.

¹ Spinoza'nın hayatına ve genel felsefesine ilişkin daha geniş bilgi için bkz. M. Kazım Arıcan, *Panteizm, Ateizm ve Panenteizm Bağlamında Spinoza'nın Tanrı Anlayışı*, İz Yayıncılık, İstanbul 2004.

² Jean-Luc Marion, "The Coherence of Spinoza's Definitions of God in Ethics I, Proposition 11", *God and Nature: Spinoza's Metaphysics*, Edited by Yirmiyahu Yovel, (Spinoza by 2000 The Jerusalem Conferences), E.J. Brill, Leiden 1991, içinde, s. 61.

³ Spinoza, Baruch, *Ethics*, I, Translated by Andrew Boyle, Introduction by T. S. Gregory, Heron Books, 1934, s. 2 (Axioms I).

⁴ Bu konuda geniş bilgi için bkz. Aristoteles, *Metafizik*, Çeviren: Ahmet Arslan, Sosyal Yay., İstanbul 1996, s. 493 (XII/1071a); Hilmi Ziya Ülken, *Varlık ve Oluş*, AÜİF yayınları, Ankara 1968, s. 106 vd; Hilmi Ziya Ülken, *Genel Felsefe Dersleri*, AÜİF yayınları, Ankara 1972, s. 95 vd; Hüseyin Atay, *İbn Sina'da Varlık Nazariyesi*, Gelişim Matbaası, Ankara 1983, s. 83, 100, 128, 129 vd, 139, 142, 153 vd; Hayrani Altuntaş, *İbn Sina Metafiziği*, (2.Baskı) AÜİF yayınları, Ankara 1992, s. 51 vd; Süleyman Hayri Bolay, *Aristo Metafiziği ile Gaz-zalî Metafiziğinin Karşılaştırılması*, MEB yayınları, İstanbul 1993, s. 39 vd, 113 vd, 125 vd, 236 vd.; Kazım Sarıkavak, *XVIII. Yüzyılda Bir Osmanlı Düşünürü: Yanyalı Es'ad Efendi (Bir Rönesans Denemesi)*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1997, s. 127, 128; Harry Austryn Wolfson, *The Philosophy of Spinoza*, I, Vol. I, Meridian Book, New York 1961, s. 62, 63;

⁵ Bkz. Spinoza, *Ethics*, I, Prop. IV, Proof, s. 3.

olan (caused) diye tasnif ettiği⁶ ve öncükileri cevher, sonrakileri ise tavır olarak adlandırdığı⁷ da görülmektedir. Dolayısıyla Spinoza'nın, varlığı, yaratılmış ve yaratılmamış şeklinde tasnif ettiği anlaşılmaktadır. Buna göre varlığının nedeni bizatihi kendisi olan varlık yaratılmamış varlık olurken; varoluşunu başka bir varlığa borçlu olan varlık ise yaratılmış varlık olmaktadır.

Öte yandan Spinoza varlıklar arasındaki farkı ve ayrımı ortaya koyabilmek için iki farklı terim ortaya koymaktadır: *Yaratıcı Tabiat* (Natura Naturans) ve *yaratılmış tabiat* (natura naturata). Bu iki terim zaman zaman birbirinden farklı şekillerde "tabiatlaştıran tabiat" ve "tabiatlaşan tabiat" şeklinde ifade edilmektedir.⁹ Ancak biz, Spinoza'nın bizatihi kendi eserlerindeki ve özellikle mektuplarındaki¹⁰ kullanıma daha uygun olarak bu terimlerin "Yaratıcı Tabiat" (creating nature) ve "yaratılmış tabiat" (created nature) şeklinde ifade edilmesinin daha uygun olacağı kanaatindeyiz. Çünkü diğer anlayışta Spinoza'nın Tanrı için iki ayrı nitelediği vurgulanmış olmaktadır. Oysa o, bu iki farklı terimle varlığın iki farklı türüne dikkat çekmektedir.

Nitekim Etika'da açıkça görüleceği üzere Tabiatlaştıran Tabiat (Natura Naturans/creating nature), zorunlu, sonsuz ve mutlak anlamda tek hür varlık olan Tanrı'ya ifade ederken; tabiatlaşan tabiat (natura naturata/ created nature)¹¹ ise, mümkün, zorunsuz, sonlu ve meydana getirilmiş varlıklar olan tavırları ifade etmektedir. Dolayısıyla, tabiatlaştıran tabiat denildiğinde, Spinoza bununla, kendi başına var olan, kendi başına tasarlanan, ezeli ve sonsuz bir özü ifade eden cevheri ya da hür neden olarak tanımlanan Tanrı'ya anlatmak istemektedir.¹²

Tüm bu bilgiler ışığında kısaca belirtmek gerekirse Spinoza varlığı, kendi kendine var olan ve kendi kendine var olamayan şeklinde iki kısma ayırmaktadır. İlki Tanrı'ya ifade ederken, ikincisi sonlu ve meydana getirilmiş varlıkları ifade etmektedir. Buna gö-

⁶ Joseph Ratner, *Spinoza on God*, UMI, New York 1997, s. 8.

⁷ Ratner, *a. g. e.*, s. 9, 10.

⁸ Spinoza, *Short Treatise on God, Man and his Well-Being*, Translated by A. Wolf, 1910, Spinoza Electronic texts, 3/18/1999: <http://home.earthlink.net/~tneff/build3.htm#TOP?/~tneff/short.htm>. s. 80, 81.

⁹ John Hick, *Evil and the God of Love*, Collins, 1975, s. 24.

¹⁰ Bkz. Spinoza, Letter IX, *The Letters*, Translated by Samuel Shirley, Introduction and Notes by Steven Sarbone, Lee Rice, and Jacob Adler, Hackett Publishing Company, Inc., Indianapolis/Cambridge 1995, içinde.

¹¹ Spinoza'nın burada dile getirdiğimiz düşüncesi Natura Naturans ve Natura Naturata ayrımıdır. Bu iki terimin Türkçeye çevrilmesi sonucunda Tabiatlaştıran Tabiat ve meydana getirilmiş tabiat/tabiatlaşan tabiat ifadeleri ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla burada ifade edilmek istenen anlam, Spinoza'nın yoktan yaratma anlamında bir yaratma fikrine sahip olması değildir. Özellikle felsefe tarihinde panteist olmakla şöhret bulmuş Spinoza söz konusu olduğunda, ilâhi bir dindeki anlamıyla ya da daha özde İslam dinindeki anlamda bir yoktan yaratma terimini kullanmak mümkün ve kolay olmasa gerekir. Spinoza'daki bu ayırım için bkz. Mehmet Bayraktar, *Spinoza'nın Natura Naturans ve Natura Naturata Kavramlarının İslami Kökenleri*, AÜİF Dergisi, Cilt: XL, Ayı Basım, Ankara 1996; M.Kazım Arıcan, *Spinoza'nın Natura Naturans ve Natura Naturata Kavramlarının Anlamsal İçeriği Üzerine Tartışmalar*, Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi, Cilt:4, Sayı:4, 2004, <http://www.dinbilimleri.com/dergi/cilt4/makele/arican.pdf>

¹² Spinoza, *Ethics*, I, Prop. XXIX, Note, s. 24.

re Tanrı, kendi kendisine var olan, özü varlığı kuşatan, ezeli-ebedi İlahi sıfatlara sahip, zorunlu, yüce ve mükemmel bir varlıkken; meydana getirilmiş varlıklar ise özü varlığı kuşatmayan, sonlu, mümkün, tikel, tekil, zorunsuz ve Tanrı tarafından meydana getirilen varlıklardır.¹³

Spinoza'nın söz konusu anlayışı gereği Mutlak olarak sonsuz ve zorunlu varlık olarak yalnızca cevher ya da Tanrı var olduğu için, her şey Tanrı'dadır ve Tanrı olmadan hiçbir şey var olamaz ya da kavranamaz.¹⁴ Dolayısıyla, Tanrı dışında hiçbir cevher olmayacağından, var olan her şey Tanrı'nın hal ve değişimi ya da tezahürü olan bir tavır (mode/modus) olmaktadır.¹⁵ Hal böyle olunca tavır, hem Tanrı'nın bir hal ve değişimini ifade etmekte, hem de Tanrı olmadan var olamayan ve anlaşılabilen bir varlığı dile getirmiş olmaktadır.

Bu bağlamda Spinoza'ya göre, insan da, özü varlığı kuşatmayan sonlu varlıklardan- dır. İnsanın da içinde olduğu yaratılmış varlıklarla Tanrı arasındaki farklılığa daha önce dile getirilen Zorunlu varlık ve zorunsuz varlık, meydana getiren varlık ve meydana getirilmiş varlık, Tanrı ve tavır gibi ayrımlarla işaret etmiştik. Bu tespitleri yaptıktan sonra, insanın mahiyeti ve Tanrı-insan ilişkisine ilişkin konuları incelemeye çalışacağız.

2) İnsanın Mahiyeti

İnsan acaba nasıl bir varlıktır? Kendi başına bağımsız ve yetkin bir varlık mıdır? Spinoza'ya göre insanın varlıklar içinde ve Zorunlu varlık karşısında konumu nedir?

Spinoza'ya göre insan sınırlı bir varlıktır. Özü varoluşu kuşatmaz. Dolayısıyla insanın zorunlu olarak varolması gerekmez. İnsanın var olabilmesi mümkün olduğu gibi var olamaması da mümkündür.¹⁶

Yukarıda varlıklar içinde insanın konumunda belirtildiği üzere insan Tanrı'ya bağımlı bir varlıktır. Tanrı gibi insanın özü var oluşu kuşatmaz. Zira Tanrı zorunlu varlık, insan ise mümkün varlıktır. Dolayısıyla insanın var olabilmesi ve var olamaması eşdeğer olarak imkan dahilindedir.

Ancak bazı açılardan insan Tanrı'ya benzemektedir. Söz gelişi Tanrı'da olduğu gibi insanın zihni de bedeni ile ilişkilidir. Yani, nasıl ki Tanrı'nın düşünce ve uzam sıfatı birleşmişse, insandaki zihin de bedenle o şekilde birleşmiştir.¹⁷

Spinoza'ya göre, insan, ruh ve bedenden oluşan cisimsel ve tensel, aynı zamanda düşünün¹⁸ bir varlıktır. Yani o, ruh (mind) ve bedenin (body), düşünce ve hayyız olmanın

¹³ Spinoza'nın varlık, cevher ve tavır teorisine ilişkin olarak daha geniş bilgi için bkz. Kazım Arıcan, *a.g.e.*, s. 25 vd; Mustafa Yıldırım, "Descartes ve Spinoza'nın Cevher Anlayışının Karşılaştırılması", *Cumhuriyet Döneminde Türkiye'de Öğretim ve Araştırma Alanı Olarak Felsefe (Seçilmiş Metinler)*, Derleyen: Betül Çotuk-söken, Türk Felsefe Kurumu, Ankara 2001, s. 570-573.

¹⁴ Spinoza, *Ethics*, I, Prop. XV, s. 11.

¹⁵ Spinoza, *Ethics*, I, Prop. XV, Proof, s. 11 ; Spinoza, *Short Treatise*, s. 61.

¹⁶ Bkz. Spinoza, *Ethics*, II, Axioms I, s. 38.

¹⁷ Bkz. Spinoza, *Ethics*, II, Prop. XX, Proof; Prop. XXI, s. 57, 58; *Ethics*, III, Prop. II, Proof, Note, s. 86, vd.

¹⁸ Spinoza, *Ethics*, II, Axioms I, s. 38.

mutlak olarak özdeş olduğunu belirtmektedir.¹⁹ Bu nedenle, “insanın özü zorunlu olarak varoluşu kuşatmaz, yani tabiat düzenine göre insanın varolabilmesi ve var olamaması eşit olarak mümkündür”.²⁰ Çünkü Spinoza’ya göre, Tanrı’nın meydana getirdiği şeylerin özü varlığını kuşatmaz.²¹ Bu nedenle, Tanrı, varlıkların yalnızca varlığının başlangıç nedeni değil, aynı zamanda onların varlığının sürüp gitmesinin de nedenidir. Böylece, Mutlak olarak var olabilen yalnızca Tanrıdır.²² Demek oluyor ki Tanrı, insanın hem varoluşunun nedeni, yani onun var edicisi, hem de onun varlığının sürüp gitmesinin ve yavaşmasının nedenidir.

Spinoza, Descartes’daki ruh-beden düalizmini²³ monizme indirgemektedir. Yani Spinoza’da öznelik olarak telakki edilen ruh ile beden birleştirilmiştir. İnsanda zihin ile beden birleştiği gibi, ilâhî zihin ve uzam da her varlıkta birleşmiş durumdadır.²⁴ Uzam ile düşünce arasında, neredeyse ikisinin aynı şey olmasını gerektirecek derecede bir ilişki olmasından dolayı, bu ikisi arasındaki ilişki, yalnızca insanda söz konusu olmayıp, her varlık derecesinde bulunmaktadır.

Spinoza’ya göre, var olan her şey, Tanrı’nın uzam ve düşünce sıfatı altında, O’nun bir tezahürü ya da değişimi olarak algılanmaktadır.²⁵ Panteizme imkan tanıyan bu kanaate göre,²⁶ Tanrı, âlemde, her yerde mevcut olan bir ilke durumuna gelmektedir. Yani, “her şey Tanrı’dadır ve Tanrı sayesinde vardır”.²⁷ Böylece O, her şeyin nedenidir. Öyle ki, Tanrı her şeyin etkin nedeni veya özü olarak meydana gerirci²⁸ tabiat (Natura Naturans) olduğu için, âlemdaki nesnelere ya da tavırlar da O’nun etkileri veya söz konusu sıfatlarının tavırları olan meydana getirilmiş tabiat (natura naturata) dır.²⁹ Bu anlamda

¹⁹ Celestine J. Sullivan, *Critical and Historical Reflections on Spinoza's "Ethics"*, UMI, University of California Press, Berkeley and Los Angeles 1958, s. 10.

²⁰ Spinoza, *Ethics*, II, Axioms I, s. 38.

²¹ Spinoza, *Ethics*, I, Prop. XXIV, s. 21.

²³ Konu hakkında daha geniş bilgi için bkz: R. Descartes, *Felsefenin İlkeleri*, Çeviren: Mehmet Karasan, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1997, s. 29 vd; R. Descartes, *Aklını İyi kullanmak ve Bilimlerde Doğruyu Aramak İçin Metod Üzerine Konuşma*, Çev. Mehmet Karasan, MEB yay. İst. 1997, s. 35 vd.

²⁴ Spinoza, *Ethics*, II, Prop. VII, s. 41, 42; *Ethics*, V, Preface, s. 199 vd.

²⁵ Bkz. Spinoza, *Ethics*, II, Prop. VII, s. 41.

²⁶ Spinoza’nın panteist olmasına ilişkin daha ayrıntılı bilgi ve tartışmalar için bkz. Murtaza Korlaelçi, *Panteizm ile Vahdet-i Vücut’un Mukayesesi*, Erciyes Üniv. Yay. No: 29, Kayseri 1992, s. 74 vd. Hüsamettin Erdem, *Panteizm ve Vahdet-i Vücut Mukayesesi*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1990, s.16 vd.

²⁷ Spinoza, *Ethics*, I, Prop. XV, s. 11.

²⁸ Spinoza eserlerinde yaratma kavramını kullanmaktadır. Ancak bunu neden olma kavramıyla aynı anlamda kullanmaktadır. Dolayısıyla ‘yoktan yaratma’ anlamında bir yaratma değil ‘neden olma anlamında’ bir yaratma kavramı söz konusudur. Şu halde yaratma kelimesinin monoteist dinlerdeki anlamsal içerikteki bir yaratma olmadığını tekrar vurgulamak isteriz. Spinoza’ya göre Tanrı zorunlu varlık olduğu için, Onun ‘yaptığından başkasını yapabilme’ anlamında bir seçme, irade ve hürriyete sahibi olamamaktadır. Dolayısıyla Spinoza’da yoktan yaratma değil zorunlu olarak Ondandır çıkma (sudur) söz konusudur. Daha geniş bilgi ve tartışmalar için bkz. Arıcan, *a.g.e.*, s. 149 vd.

²⁹ Bkz. Spinoza, *Ethics*, I, Prop. XXIV, XXV, s. 21; Prop. XXIX-XXXI, s. 23-25

insan zihni subjektif olarak Tanrı'nın tabiatının mahiyetindedir, O'na iştirak eder.³⁰ Dolayısıyla, âlemde olup biten her şey, Spinoza'ya göre, Tanrı'nın bir ifadesidir. Zira, O'nun tek ve ezeli-ebedî olması bunu gerektirmektedir.

2) Tanrı- İnsan İlişkisi

Öncelikle belirtmek gerekir ki her hangi iki şey arasında bir ilişkiden söz edilebilmesi için bu iki şeyin birbiriyle ya olumlu ya da olumsuz bir bağının bulunması veya bu iki şeyin birbirini etkileyen bir hususun söz konusu olması gereklidir.

a) Tanrı ve İnsanın Mahiyetlerinin Farklılığı Üzerine

Spinoza'ya göre acaba Tanrı ile insan arasında mahiyet açısından bir fark var mıdır? Yoksa genel monist sistemi gereği her şey tek ilkeye mi indirgenmektedir? Panteist bir telakki ile her şeyin Tanrı mı olduğu ya da Tanrı'da mı olduğu ileri sürülmektedir?

Spinozaya göre var olan her şey Tanrı'nın bir tavrı olarak, Tanrı'da olduğu ve ancak O'nun sayesinde var olduğu için, Tanrı tavırların yani var olan her şeyin aşkın ve geçici nedeni değil içkin ve kalıcı nedenidir.³¹ Dolayısıyla tüm şeyler, Tanrısal bilincin bir parçası olarak belli bir tavir ya da tezahürdür.³²

Böyle bir ilişki çerçevesinde Spinoza'ya göre, insan zihni ile Tanrı'nın sonsuz zihni arasında da önemli bir ilişki söz konusudur. "Her şeyin Tanrı'da ve Tanrı sayesinde var olması" ilkesi gereğince, insan zihni de Tanrı'nın sonsuz zihninin bir parçasıdır.³³ Yani, bireysel insan zihni Tanrı'nın düşünce sıfatı altında ortaya çıkan Tanrısal bilincin bir tezahürü ve tavrı olmuş olmaktadır.³⁴

Bu noktada Spinoza felsefesinin çok dikkatli analiz edilmesi önem arz etmektedir. Çünkü Spinoza klasik panteizmin her şeyi tek ilkeye indirgemesi gibi "her şey Tanrı'dır ya da Tanrı her şeydir" düşüncesinin aksine çağdaş ekol olan pan-enteizmle örtüşen "her şey Tanrı'dadır" fikrini savunmaktadır.³⁵ Dolayısıyla onun doğrudan Tanrı ve âlem ya da Tanrı ve tüm var olanların özdeşliğini savunduğunu ileri sürmek kolay bir iddia ola-

³⁰ Benedict De Spinoza, *A Theologico-Political Treatise and A Political Treatise*, Translated from the Latin With an Introduction by R.H.M. Elwes, Dover Publications, Inc., New York 1951, s. 14.

³¹ Spinoza, *Ethics*, I, Prop. XVIII, s. 18.

³² Bkz. Spinoza, *Ethics*, II, Prop. XI, Proof and Note, s. 45, 46.

³³ Bkz. Spinoza, *Ethics*, II, Prop. XI, Cor. S. 46; *Ethics*, IV, Prop. IV, s. 147; *Ethics*, IV, Appendix VII, s. 192.

³⁴ Bkz. Spinoza, *Ethics*, II, Prop. XI, Note, s. 46.

³⁵ Spinoza'daki bu ayrım yaratma bağlamında bir ayrım değildir. Bu durum hiçbir şekilde onda yoktan var etme anlamındaki monoteist dinlerdeki 'yoktan yaratma' fikrine işaret etmemektedir. Zaten Spinoza'daki zorunluluk anlayışı onun Tanrı anlayışında da teist anlamda Tanrı'nın Zât olması fikrine yükseltememektedir. Dolayısıyla Spinoza felsefesindeki söz konusu olan bazı kavramlar her ne kadar teizmdeki ya da monoteizmdeki kavramlara benzese de, bunların içeriği Spinoza felsefesinde teizmdeki anlamlardan farklı şekillerde doldurulmaktadır. Ayrıca bkz. Arıcan, a.g.e., s. 150, 152.

mamaktadır.³⁶ Çünkü her şey Tanrı'dadır demek, her şey ancak Onun sonsuz tabiatının kanunlarına göre meydana gelir,³⁷ ancak Onun sayesinde vardır³⁸ ve Tanrı olmadan hiçbir şey var olamaz veya kavranamaz anlamına gelmektedir.³⁹ Kısacası böyle bir anlayışa göre, Tanrı dışında hiçbir cevher olamayacağından dolayı, var olan her şey Tanrı'nın hal ve değişimi ya da tezahürü olan bir tavır (modus) olmak durumundadır.⁴⁰ Bu gibi fikirler, insanı, varlıkların özdeşliği fikrine sürüklüyor

İnsan, reel varlığı açısından uzam sıfatının bir tavrı iken; insan fikri ya da insanla ilgili bir fikir, düşünce sıfatının tavrıdır. Ama sonuçta, her şeyin Tanrı'nın bir ifadesi olması gibi, insanla ilgili her iki husus da Tanrı'nın bir ifadesidir.⁴¹ Daha açık ifadesiyle, insan ruhî açıdan sonsuz düşüncenin (düşünce sıfatının) bir tezahürü; bedenî açıdan ise sonsuz uzamın bir değişimidir. Her fikir bir cisme karşılık geldiği gibi, her ruh da bir bedene karşılık gelmektedir.⁴²

Spinoza'ya göre, birçok kişi, Tanrı'nın tabiatı ile insanın tabiatını karıştırmaktadır. Çünkü onlar, Tanrı'da sırf insan duygulanışlarını varsayarlar ve bu da duygulanışların ruhumuzda nasıl meydana geldiğini bilmedikleri zaman olur.⁴³ Bu hususta, Spinoza, Tanrı'nın insan gibi algılanıp düşünülmesine karşı çıkmakta, bu yanlışlığın sebebini Tanrı ve insan tabiatının doğru olarak bilinmemesine bağlamaktadır. Spinoza'ya göre, Tanrı, asla cisimsel ve tensel değildir. Çünkü, cisim ve ten ancak maddî varlıklar için söz konusudur. Mutlak olarak sonsuz bir varlık olan Tanrı için böyle bir düşünce saçma olacaktır. Cisim ve ten ancak insan varlığı için söz konusudur. Bu sebeple, Tanrı ve insan tabiatı birbirine kesinlikle benzemektedir.⁴⁴

Spinoza'nın felsefesinde Tanrı ve insanın ayrı tabiatları olduğu tüm netliği ile ortaya

³⁶ Burada dile getirilen *her şey Tanrı'dadır* ifadesi, panteizm ve pan-enteizm tartışmalarının ve farklılığının mihenk taşıdır. Felsefe geleneği içinde panteizm, "*her şey Tanrı'dır*" ya da "*Tanrı her şeydir veya şeydedir*" ilkesini savunurken; pan-enteizm, "*her şey Tanrı'dadır*" düşüncesini temel alır. Dolayısıyla farklılık ve tartışma, *her şeyin Tanrı* (all thing is God) veya *her şeyin Tanrı'da* (all thing is in God) olması noktasında odaklanmaktadır. Buna göre birinci ilkeyi benimseyenler panteist, ikinciye benimseyenler pan-enteist olarak adlandırılmaktadır. Bkz. Erdem, *a.g.e.*, s. 1-4; *Encyclopædie of Religion and Ethics*, Vol. IX, A.E. Garvie, "Pantheism" maddesi, edited by James Hastings, Charles Scribner's Sons, New York 1995, içinde, s. 609; *The Encyclopedia of Religion*, Vol.11, Charles Hartshorne, "Pantheism and Panentheism", mad., Editor in Chief Mircea Eliade, Macmillan Publishing Company, New York 1987., içinde, s. 165, 169, 170; Paul Harrison, *The Element of Pantheism: Understanding the Divinity in Nature and the Universe*, Element Books Limited, Boston 1999, s. 1-3, 6-8; Mehmet S. Aydın, *Din Felsefesi*, Selçuk Yay. İst. 1992, s. 188, 190; Charles Hartshorne and William L. Reese, *Philosophers Speak of God*, The University of Chicago Press, Chicago 1953, s. 506.

³⁷ Spinoza, *Ethics*, I, Prop. XV, s. 11; Note, s. 14, 15

³⁸ Spinoza, *Ethics*, I, Prop. XVII, Proof, s. 15.

³⁹ Spinoza, *Ethics*, I, Prop. XV, s. 11.

⁴⁰ Spinoza, *Ethics*, I, Prop. XV, Proof, s. 11 ; Spinoza, *Short Treatise*, s. 61.

⁴¹ Bkz. Spinoza, *Ethics*, II, Prop. XV, s. 53; Prop. XXIII, s. 58, 59; Prop. XXV, s. 60; Prop. XXXVI, Proof, s. 65; Prop. XLVII, Proof, s. 73; Prop. XLVIII, s. 74, 75.

⁴² Bkz. Spinoza, *Ethics*, II, Prop. XIII, s. 47; Prop. XXIII, s. 58; *Ethics*, III, Prop. II, s. 86, vd.

⁴³ Spinoza, *Ethics*, I, Prop. VIII, Note II, s. 5.

⁴⁴ Bkz. Spinoza, *Ethics*, I, Prop. XV, Note, s. 11.

çıkılmaktadır. Tanrı, insanın varlığını ve özünü meydana getiren, kuşatan ve var eden bir varlıktır. Bu bağlamda Spinoza, şu ifadelere yer vermektedir: “Cevherin varlığı insanın özüne ait değildir, ya da diğer bir ifadeyle cevher insanın şeklini meydana getirmez. Cevherin varlığı, zorunlu varlığı kuşatır. O halde, şayet cevherin varlığı insanın özüne ait olsaydı, cevherin varlığı verilmiş olduğu varsayılınca, aynı şekilde insan da zorunlu olarak verilmiş olacaktı ve sonuç olarak insan zorunlu olarak var olacaktı ki bu da sağlamadır”⁴⁵ ve yine, “insanın özü Tanrı’nın sıfatlarının bazı tezahürleri (modifications) üzerine kurulmuştur. Çünkü cevherin varlığı insanın özüne ait değildir. Öyle ise sonraki Tanrı’da var olan ve Tanrı olmadan var olmayan ve algılanamayan bir şeydir, veya belirli ve gerektirilmiş bir tarzda Tanrı’nın tabiatını ifade eden bir tezahür ya da tavidir”⁴⁶. Bu ifadeler gereğince, Mutlak olarak tek Cevher Tanrı’dır. Tanrı’nın dışındaki cevherler ise, Tanrı’da olan ve Tanrı olmadan var olamayan, Tanrı’nın tavır, tezahür ve duygulanışlarıdır. Yani Tanrı sayesinde var olabilen varlıklardır. İnsan da, bu anlamda sonlu ve ‘Tanrı olmadan var olamayan’ bir tavidir.

Spinoza, bununla birlikte, filozofların, Tanrı’nın her şeyin nedeni, diğer bir ifadeyle şeylerin gerek özlerinin gerekse varlıklarının nedeni olmadığı yönündeki düşüncelerini eleştirmektedir. Zira filozoflara göre,⁴⁷ insan, kendi özünün ve varlığının nedenine sahip olmuş olacaktır; insanın yaratılışında Tanrı’nın hiçbir rolü bulunmayacaktır. Bunun aksine, Spinoza, Tanrı’nın her şeyin özünün ve varlığının nedeni olmasından hareketle, Onun, insanın özünün ve varlığının nedeni olduğunu belirtir. Zira, insanın özünün varlığını kuşatmaması, aksine Tanrı’nın her şeyi kuşatması bunu gerektirmektedir.⁴⁸

b) Tanrı’yla İlişkinin Egzistansiyel Boyutu

Tanrı insan ilişkisinde Spinoza’nın felsefesini belirleyen en temel nokta ve onun kendisine özgü olabilecek en önemli farklılığı bu ilişkinin egzistansiyel boyutuna dikkat çekmesi⁴⁹ ve buna oldukça fazla önem vermesidir.

Spinoza’ya göre, insan zihninde veya ruhunda ilk var olan şey Tanrı düşüncesidir. Ona göre, “insan zihninin fiili varlığını teşkil eden (constitutes) ilk şey, fiili olarak var olan tekil bir şeyin fikrinden (ideâ) başka bir şey değildir”.⁵⁰ Böylece, Spinoza’nın düşüncesine göre, Tanrı’nın insanın hem özünün hem de varlığının nedeni olması sonucunda, insan zihninde ilk var olan şey Tanrı idesidir. Dolayısıyla, insan, varoluşuyla birlikte Tanrı fikrine sahip olmaktadır. Spinoza, bu düşüncesiyle, bir anlamda, Kierkegaard varoluşçuluğuna önceden işaret etmektedir. Daha önce zikrettiğimiz gibi, ona gö-

⁴⁵ Spinoza, *Ethics*, II, Prop. XV, Prof, s. 44.

⁴⁶ Spinoza, *Ethics*, II, Prop. XV, Corollary, s. 44.

⁴⁷ Spinoza burada hangi filozofları kastettiğini açık ve seçik olarak belirtmemektedir. Spinoza, *Ethics*, I, Prop. XVII, Note, s. 16.

⁴⁸ Bkz. Spinoza, *Ethics*, Part II, Prop. X, Note, s. 44-45.

⁴⁹ Ahmet Cevizci, *Onyedinci Yüzyıl Felsefesi Tarihi*, Asa Yay. Bursa 2001, s. 104.

⁵⁰ Spinoza, *Ethics*, Part II, Prop. XI, s. 45.

re, Descartes'da olduğu üzere ve ondan aldığı etkiyle insan, fitrî olarak Tanrı fikrine sahiptir.

Spinoza, söz konusu varoluşçu düşüncesi gereği olarak "her kim kendisini ve kendi duygulanışlarını (emotions) açık ve seçik olarak bilirse Tanrı'yı sever ve kendisini ne kadar iyi bilirse, duygulanışlarını ne kadar iyi bilirse Tanrı'yı da o kadar iyi bilir"⁵¹ demektedir. Öncelikle insanî varoluşun anlam ve amacını bulmayı amaçlayan⁵² Spinoza, insanın kendi varlığını ve var oluşunu bildiği takdirde Tanrı'yı bileceğini ve seveceğini düşünür. Çünkü ona göre, insanda ilk var olan şey, Tanrı fikridir. Dolayısıyla, o, insanın kendisini, kendi varlığını ve duygulanışını açık ve seçik bilmekle Tanrı'yı bileceğine, Ona ulaşacağına ve böylece Onu seveceğine işaret etmektedir. Spinoza, burada, insanın kendisini bilmekle kalmayarak, bunun bir adım ötesi olan Tanrı'yı bilmeye ulaşmasına dikkat çekmektedir.

Spinoza'ya göre insanın özü, Tanrı'nın sıfatlarının sonucunda meydana gelmektedir. Yani insan, Tanrı'nın yaratma ve kudret gibi sıfatlarının etkisiyle meydana gelmiştir. Ancak Tanrı'nın söz konusu bu sıfatları zorunlulukla bağlantılıdır. Zorunlu olarak yaratma ve kudret anlayışı, teist anlamdaki hür olarak yaratma ve kudret sahibi olmaktan oldukça farklıdır.⁵³ Dolayısıyla, bu anlamda insanın özünü kuran, insanın meydana gelişine neden olan, Tanrı'dır. Yine, ona göre, insanda ilk meydana getirilen de, zihin (fikir)dir.⁵⁴

Spinoza'ya göre, insanda fiil halinde var olan veya insan ruhunu oluşturan ilk şey fiildir. İnsanın özünü kuran bu ruh, Tanrı'nın sonsuz zihninin bir parçasıdır. Bu yönüyle insanın Tanrı'dan gelen bir yönü vardır. Spinoza'ya göre, temelde insanın var olmasının nedeni Tanrıdır, ama tamamen Tanrı'ya benzememekle ve O'nun aynısı olmamakla birlikte insan ruhu Tanrı'dan bir parçadır.⁵⁵

Buradaki düşüncelere dayanan bazı Spinoza yorumcularına göre, Spinoza, insan zihninin (mind), yaratılmış bir cevher (created substance) olmadığını ileri sürer. Bireysel insan zihni, Tanrı'nın yalnızca belirli bir duygulanışıdır -tezahürdür- (modification). Descartes da ise, insan zihni, yaratılmış düşünen bir cevherdir (created thinking substance).⁵⁶

Spinoza'ya göre, insanın tabiatı, her şeyden önce, "ruh (mind) ve bedenden ibarettir ve insan bedeni (the human body) onun hakkındaki duygumuza göre vardır"⁵⁷. Dolayı-

⁵¹ Spinoza, *Ethics*, V, Prop. XV, s. 209, 210; *Etika*, V, Önerme XV, s. 310.

⁵² Cevzici, *a. g. e.*, s. 104.

⁵³ Spinoza'nın Tanrı'ya ilişkin kudret, yaratma, irade ve bilme gibi sıfatlar hakkındaki düşünceleri için bkz. Arıcan, *a. g. e.*, s. 117-149

⁵⁴ Spinoza, *Ethics*, II, Prop. XI, Proof, s. 45-46.

⁵⁵ Spinoza, *Ethics*, II, s. 46. Spinoza, burada dile getirilen konunun çok hassas bir konu olduğunu, okuyucuların burada sıkıntıya düşebileceğini ve akıllarına bir çok şey gelebileceğini belirtir. Bunun için okuyuculardan kendisini sabırla ve bir bütünlük içinde okumalarını ister.

⁵⁶ Stuart Hampshire, *Spinoza*, Penguin Books, Harmondsworth 1951, s. 82-83.

⁵⁷ Spinoza, *Ethics*, II, Prop. XIII, Corollary, s. 47.

sıyla, Spinoza'ya göre, insan tabiatı, ruh ve bedenden mürekkeptir. Bu ikisi birleşiktir, yani birbirinden ayrılmaz. Ruh beden birliğinin doğru algılanması, kendi tabiatımız hakkında uygun ve doğru bilgiye bağlıdır. Şayet, kendi tabiatımız hakkında doğru ve yeterli bir bilgiye sahip değilsek, ruh beden birliğini, upuygun ve seçik olarak bilemeyiz. Ruh beden birliği, yalnızca insan varlığı için söz konusu değil, farklı derecelerde de olsa tüm canlılarda söz konusudur. Ayrıca, Tanrı her şeyin nedeni olduğu için ve her şey hakkında bilgisi olduğundan dolayı, insanın bedeni hakkında bir fikri ve bilgisi vardır. Yine, ona göre, insan ruhuyla başka ruhlar arasındaki yetkinlik derecesini belirtmek ve onun Tanrı'yla ilişkisini ortaya koymak için, insan bedeninin tabiatını bilmek zorunludur.⁵⁸

Spinoza'nın daha önce ifade ettiği gibi, hem beden hem ruh basit değil, bileşiktir. Tanrı ise basit bir varlıktır. Spinoza'ya göre, sonlu varlıklar bileşik; ezeli ve ebedi olan Tanrı ise basittir. Bunun sonucu olarak, ona göre, "bedene sahip olan her ferdin fikri zorunlu olarak Tanrı'dadır".⁵⁹ Görüldüğü üzere, hem ruhi hem de bedeni formu açısından mürekkep olan insan, bu niteliğiyle Tanrı'ya bağımlıdır ve Tanrı tarafından meydana getirilmiş olmaktadır.

Spinoza'ya göre, var olan her şey, Tanrı tarafından meydana getirilmektedir. Tanrı da en yetkin varlıktır. Ancak, yetkin olan bir Tanrı'nın var ettiği varlıkların yetkin olmaması veya Hume'un aktardığı gibi,⁶⁰ âlemden bunca kötülük nedir denildiğinde, Spinoza, bunun izafilikten kaynaklandığını belirtir. Yani, temelde her şey kendi tabiatı gereği yetkindir, ama kişilerin duyularına göre birisi için iyi gözükürken aynı şey, diğer kimse için kötü gözükülebilir. Dolayısıyla, Tanrı'nın neden olduğu her şey tabiatı itibarıyla iyidir, ancak kişilerin duyularına göre, bu, iyi veya kötü diye nitelendirilmektedir.⁶¹

Spinoza'ya göre, yine, benzer şekilde, mutlak anlamda tek yetkin olan Tanrı'dır. Ona göre, Tanrı, insanı eksik yarattı iddialarının aksine, insan kendi bütünlüğü içinde yetkin yaratılmıştır. Fakat Tanrı'ya nispetle yetkin değildir. Tanrı'ya nispetle insan yetkin değildir. Kendi bütünlüğü içinde yetkindir. Ayrıca Tanrı, insanın kendini geliştirip, daha yetkin kılacağı tabii kanunlar ve tabii bir düzen kurmuştur. Bu imkanı kullanabilen biraz daha yetkin olacaktır. Dolayısıyla, insan potansiyel olarak daha yetkin olmaya elverişli bir konumda meydana getirilmiştir. Spinoza, insanların ön yargıları sebebiyle kendilerini eksik gördüklerini belirterek, ince bir düşünce ve tefekkürle insanların bunun

⁵⁸ Spinoza, *Ethics*, II, s. 47-48.

⁵⁹ Spinoza, *Ethics*, II, Prop. XV, Proof, s. 53.

⁶¹ Spinoza, *Ethics*, I, Appendix, s. 36.

⁶⁰ David Hume, *Din Üstüne*, çev. Mete Tunçay, Ankara 1995, s. 209. Burada bu dilemma şu şekilde sunulur: "(Tanrı) kötülüğü önlemek istiyor da gücü mü yetmiyor? O halde O erksizdir. Gücü yetiyor da istemiyor mu? O halde kötücüdür. Hem gücü yetiyor, hem canı istiyor mu? O halde kötülük nereden geliyor?"; karşı. Pike, Nelson, "Hume on Evil", *Logical Analysis and Contemporary Theism*, Edited by John Donnelly, Fordham University Press, New York 1972, içinde, s. 143-160; Hick, a. g. e., s. 5 (dipnot 1).

⁶¹ Spinoza, *Ethics*, I, Appendix, s. 36.

böyle olmadığını anlayabileceğini vurgulamaktadır.⁶²

Daha önce belirttiğimiz gibi, Spinoza'ya göre; Tanrı, insan bedeninin fikrine sahiptir ve insan bedenini bilir.⁶³ Aynı şekilde, ona göre, insan ruhunun bilgisi ve fikri de, Tanrı'da vardır. Dolayısıyla, ruh ve beden Tanrı'ya bağlıdır ve Ona nispet edilir.⁶⁴

Spinoza'ya göre, Tanrı-insan ilişkisinde, ilk önce Tanrı'da insanın ruh ve bedenine dair fikir ve bilgi vardır. Daha sonra, insan da, kendisinde doğuştan Tanrı fikri ve bilgisi var olduğunu keşfetmektedir. Hasılı, Spinoza'ya göre, hem Tanrı'da insanın ruh ve beden bilgisi hem de insan da Tanrı'nın varlığının fikir ve bilgisi vardır.

Bu sonuca göre, Spinoza felsefesinde, ruh ve ruh fikrinin varlığı, aynı düşünce gücünün aynı zorunluluğu ile Tanrı'dadır.⁶⁵ Yine, beden duygulanışlarının fikirleri insan ruhudadır ve insan ruhunun özünü meydana getirmeleri bakımından da Tanrı'dadır. Bu fikirlerin fikirleri, insan ruhunun bilgisine ya da fikrine sahip olmak bakımından Tanrı'da vardır. Dolayısıyla, ruhun fikri veya bilgisi beden fikri veya bilgisiyle aynı tarzda Tanrı'dan çıkar ve Tanrı'ya nispet edilmektedir. Yani Tanrı'ya dayanmaktadır.⁶⁶ Spinoza'nın genel felsefesi içinde bir çok ifadesi panteizm olarak yorumlanmaya müsait olmakla birlikte, buradaki düşünceleri onun idealist panteizmi⁶⁷ olarak yorumlanabilmektedir.

Spinoza'ya göre, Tanrı, yalnızca insanın ruh ve beden bilgisine sahip olmayıp, tüm şeyler hakkında da upuygun bilgiye sahiptir.⁶⁸ Aynı şekilde, ona göre, bütün bilgiler, Tanrı'ya nispet edilmeleri bakımından doğru ve uygundur.⁶⁹ Bütün fikirlerin Tanrı'ya nispetle doğru olması,⁷⁰ onların Tanrı'ya uygunluğu açısından mutlak olarak doğru olmasını ifade etmektedir.⁷¹ Dolayısıyla, her konuda olduğu gibi bu konuda da her şeyin ölçüsü Tanrı'dır.⁷²

Spinoza yorumcularından Joachim'e (1868-1938) göre, Spinoza'nın dile getirmiş olduğu upuygun bilgi, Tanrı'nın bilgisine işaret etmektedir. Çünkü, Tanrı'sız ne bir şey var olabilir ne de algılanabilir. Bu nedenle, özgür insan için en nihai gaye Tanrı'yı ya da O'nun upuygun bilgisini bilmektir.⁷³

Diğer taraftan, Spinoza'ya göre, sezgisel bilgi sayesinde insan, varlıklarla ve Tanrı'yla doğru ve sağlıklı bir ilişki kurmaktadır. İnsan, sezgisel bilgiyle hem upuygun ve

62 Spinoza, *Ethics*, I, Appendix, s. 36.

63 Spinoza, *Ethics*, II, Prop. XIX, Proof, s. 57.

64 Spinoza, *Ethics*, II, Prop. XX, s. 57.

65 Spinoza, *Ethics*, II, Prop. XXI, Note, s. 58.

66 Spinoza, *Ethics*, II, Prop. XXII-Prop. XXIII Proof, s. 58.

67 Bkz. Korlaelçi, a.g.m., s. 67.

68 Spinoza, *Ethics*, II, Prop. XXX, Note, s. 62.

69 Spinoza, *Ethics*, II, Prop. XXIX, Corollary, s. 62.

70 Spinoza, *Ethics*, II, Prop. XXXII, s. 63.

71 Bkz. Spinoza, *Ethics*, II, Prop. XXXII, s. 63; Prop. XXXVI, Proof, s. 65; Prop. XXXVIII, s. 65; Prop. XXXIX, Proof, s. 66.

72 Bkz. Spinoza, *Ethics*, II, Prop. XXXII, s. 63; Prop. XXXIII, Proof, s. 63.

73 Bkz. Harold Henry Joachim, *A Study of The Ethics Of Spinoza*, Clarendon Press, Oxford 1901, s. 270, 271.

açık seçik bilgilere ulaşarak⁷⁴ doğruyu yanlıştan ayırmayı bilmektedir⁷⁵ hem de Tanrı hakkında doğru bilgilere ulaşarak⁷⁶ Onun ezeli ve sonsuz özü hakkında upuygun ve yetkin bilgiler elde etmektedir.⁷⁷ Bu sayede, ona göre, insan ruhunun, kendi bedenini ve fiil halinde var olan dış cisimleri yanında,⁷⁸ Tanrı'nın ezeli ve sonsuz özü hakkında upuygun bir bilgisi oluşmaktadır.⁷⁹

Spinoza, son tahlilde, Tanrı-İnsan ilişkisini, insanın Tanrı'nın iradesine ve Onun rızasına göre hareket etmesine dayandırmaktadır. Ona göre, insan, Tanrı'nın iradesine göre hareket ettiği zaman, Tanrı'nın isteğine göre hareket etmiş olacaktır ve böylece yetkin insan olacaktır. Dolayısıyla, insanın yetkinliği, Tanrı'nın iradesine olan yakınlığına, bağlılığına ve Onun yetkinliğini anlamasına bağlıdır. Bu sayede insan, üstün erdem ve mutluluk sahibi olmaktadır ki, bu da, onun dindarlığının derecesini göstermektedir.⁸⁰

Spinoza'ya göre, yukarıdaki gibi, Tanrı'yla doğru bir ilişki kuran kişi, kimseden nefret etmemeyi ve kimseyi hor görmemeyi, hiç kimseye kızmamayı, kimseyle alay etmemeyi ve kimseye hasetle bakmamayı sosyal hayat için önemli görürken,⁸¹ bireysel olarak da, her şeyden memnun olmayı, komşusuna yardım etmeyi, zayıflıkla, tarafıllıkla ya da yanlış inançla hareket etmemeyi, yalnız akılla hareket etmeyi ilke edinir.⁸² Ona göre, bu ilkeler, topluma faydalı olduğu kadar, yurttaşların yönetilmeleri ve yöneltmeleri için gereken şartları öğretmektedir. Bu da, onların köle olmalarını değil, en iyi şekilde hür olarak yaşamalarını sağlamaktadır.⁸³

Sonuç olarak, Spinoza'ya göre, Tanrı-İnsan ilişkisinde yukarıda sözü edilen ilkeler çerçevesinde hareket etmek, bireysel açıdan olduğu kadar, sosyal ilişkiler açısından da faydalıdır.

c) Tanrı'yla İlişkinin Epistemolojik ve Aşk Boyutu

Spinoza ezeli-ebedi bir mutluluğun Tanrı'ya ilişkin bilgiyle ve Tanrı aşkıyla elde edileceğini düşünür.⁸⁴ Dolayısıyla o, bu ilişkide bilgisel ve aşk boyutuna dikkat çekmektedir.

Tanrı-İnsan ilişkisinde Spinoza, insan açısından insanın Tanrı'yı bilmesini ve sevmesini gerekli görmektedir. Böylece, ona göre, insan tarafından Tanrı'nın bilinmesi ve sevilmesi Tanrı-insan ilişkisinin bir parçası olmaktadır.

⁷⁴ Spinoza, *Ethics*, II, Prop. XLI ve Proof, s. 69.

⁷⁵ Spinoza, *Ethics*, II, Prop. XLII ve Proof, s. 69.

⁷⁶ Spinoza, *Ethics*, II, Prop. XLVI, Proof, s. 73.

⁷⁷ Spinoza, *Ethics*, II, Prop. XLVI, s. 73.

⁷⁸ Bkz. Spinoza, *Ethics*, II, Prop. XLVII, Proof, s. 73, 74.

⁷⁹ Bkz. Spinoza, *Ethics*, II, Prop. XLVI, s. 73; *Ethics*, I, Appendix, s. 31, 32.

⁸⁰ Spinoza, *Ethics*, II, Prop. Önerme XLIX, Note, s. 81.

⁸¹ Spinoza, *Ethics*, II, Prop. Önerme XLIX, Note, s. 81.

⁸² Spinoza, *Ethics*, II, Prop. Önerme XLIX, Note, s. 81.

⁸³ Spinoza, *Ethics*, II, Prop. Önerme XLIX, Note, s. 81.

⁸⁴ Cevizci, a. g. e., s. 104.

Spinoza, insanın daima Tanrı'nın lütfuna muhtaç olduğunu düşünür. Bu sebeple, ona göre, insanın en yüksek erdemi, Tanrı'yı bilmek ve sevmektir. İnsanın fıtratı Tanrı'yı bilmeye yöneliktir. İnsan, fıtratına uygun hareket ettiği ve kendi özünü tanıdığı sürece Tanrı'yı bilecek ve sevecektir. Nitekim, Spinoza, *Etika*'nın II. bölümünün XLVII. Önermesinde "insan ruhunun, Tanrı'nın ezeli ve sonsuz özünün upuygun bilgisine sahip"⁸⁵ olduğunu ifade etmektedir. Yani, ona göre, insan, doğuştan Tanrı'nın özünü bilmeye yeteneklidir. Çünkü insan fıtrî olarak Tanrı fikrine sahiptir. Bu yetenek potansiyel olarak her insanda vardır, kimi insanlar kendi ruhi ve bedeni yapılarını yeteri derecede tanıyarak bu yeteneği keşfedebilir, ama kimi insanlar ise kendi kendisine yabancı olması sebebiyle bu yeteneğini ortaya çıkaramamaktadır.

Bu çerçevede Spinoza'ya göre, insan ruhunun "Tanrı'nın ezeli ve sonsuz özü hakkında onun upuygun bir bilgisi vardır".⁸⁶ Bunun gereği olarak da, "Tanrı'nın sonsuz özü ve ezelliliği bütün insanlarca bilinmektedir".⁸⁷ Kısacası Spinoza'ya göre, Tanrı hakkında, tüm insanlar bir bilgiye sahiptir ve Tanrı tüm insanlarca bilinmektedir. Çünkü, her şey Tanrı'ya bağlıdır ve her şey Onun tarafından meydana gelmektedir. Her şeyi takdir eden, lütfeden O'dur. Her şey Tanrı'da olduğu ve Tanrı tarafından tasarlanmış bulunduğu için, bu bilgiden biz birçok şeylerin upuygun yetkinliğini ve faydasını göstereceğimiz üçüncü cins bilgiyi elde edebiliriz. Yani ancak Tanrı'yı bilmekle en kıymetli bilgi olan üçüncü cins bilgi yani sezgisel bilgi elde edilmiş olur ki, bu sayede kişi erdem ve yüce mutluluk sahibi olmaktadır.⁸⁸

Daha açık ifadeyle Spinoza'ya göre, "ruhun (mind) üstün iyiliği Tanrı bilgisidir ve ruhun üstün erdemi Tanrı'yı bilmektir".⁸⁹ Ona göre, insan Tanrı'yı bilmekle, üçüncü cins bilgiyi elde etmiş olmaktadır. Bu bilgi de insanı erdemli kılan bilgidir. Çünkü, "ruhun tanıyabileceği (understand) üstün obje, yani O olmadan hiçbir şeyin var olamayacağı ve tasarlanamayacağı mutlak surette sonsuz varlık, Tanrı'dır. Bundan dolayı ruha üstün surette faydalı olan şey, ya da iyilik, Tanrı bilgisidir. Yine, ruh yalnız bildiği için ve böylece yalnız mutlak olarak erdemle bir şey yaptığı söylenebildiği için aktiftir. O halde ruhun mutlak erdemi öyle ise bilmektir. Fakat ruhun tanıyabileceği en yüce şey Tanrı'dır. Bu nedenle ruhun en yüce erdemi Tanrı'yı tanımak ya da bilmektir".⁹⁰ Ruhun Tanrı'yı bilmesi, teist anlamdaki aşkın varlık olan Tanrı'nın bilinmesi anlamında değildir. Daha önce geçtiği üzere, Spinoza felsefesinde 'Tanrı'dan bir parça olan insan ruhunun'⁹¹ yi-

⁸⁵ Spinoza, *Ethics*, II, Prop. Önerme XLVII, s. 73.

⁸⁶ Spinoza, *Ethics*, II, Prop. Önerme XLVII, Proof, s. 73, 74.

⁸⁷ Bkz. Spinoza, *Ethics*, II, Prop. Önerme XLVII, Note, s. 74; krş. Spinoza, *Ethics*, II, Prop. Önerme XLVI, Proof, s. 73.

⁸⁸ Bkz. Spinoza, *Ethics*, II, Prop. Önerme XLVII, Proof, Note, s. 73-74; krş. Spinoza, *Ethics*, II, Prop. Önerme XLVI, Proof, s. 73.

⁸⁹ Spinoza, *Ethics*, IV, Prop. XXVIII, s. 159.

⁹⁰ Spinoza, *Ethics*, IV, Prop. XXVIII, Proof, s. 159.

⁹¹ Spinoza, *Ethics*, II, s. 46.

ne O'nu bilmesi anlamındadır.

Spinoza'ya göre, insan tekil şeyleri ne kadar iyi bilir ve anlarsa, Tanrı'yı da o kadar iyi bilir ve anlar.⁹² Daha önce belirtildiği gibi, Spinoza'ya göre, insanın yüce erdemi, şeyleri üçüncü bir bilgi tarzı ile, yani sezgisel bilgiyle bilmektir⁹³ ve biz şeyleri ne kadar bu tarz bilgi ile bilirsek Tanrı'yı o kadar iyi biliriz.⁹⁴ Şu halde, Spinoza için, en yüce erdem, Tanrı'yı bilmektir. Her kim üçüncü tarz bilgi olan sezgisel bilgi ile şeyleri bilirse en yüksek insanî yetkinliğe yükselir ve bunun sonucu olarak en yüksek sevinç ile duygulanır ve kendisine en yüksek memnunluk doğar.⁹⁵

Demek oluyor ki, Spinoza'ya göre, Tanrı, en iyi şekilde ancak sezgisel bilgiyi ifade eden üçüncü bilgi tarzı ile bilinebilmektedir. Yani insan Tanrı'yı ne kadar bilirse, erdemi de o derece yüce olmaktadır. Esasen, her insan ruhunun Tanrı'yı bu bilgi tarzıyla bilme-yebileceği vardır.⁹⁶

Spinoza'ya göre, insanın bu dünyadaki amacı, erdem sahibi olmaktır. Yetkin insanın en temel özelliği erdem peşinde koşması ve erdemli olmasıdır. Çünkü, Spinoza için, "erdem-göre hareket etmek, akıl düsturuna göre hareket etmektir ve akla göre yapmaya çalıştığımız her şeyi bilmektir. Bu nedenle erdem peşinde giden kimselerin üstün iyiliği Tanrı'yı bilmektir".⁹⁷ Dolayısıyla Spinoza'ya göre, erdemli olmak aynı zamanda akıl düsturuna göre yaşamak demektir. Bu gibi fikirleriyle bir bakıma Aristoteles ve Stoacıların etkisini ortaya koyan filozof-göre erdem sahibi olan kişinin en önemli vasfı akıldan kullanması, akla daha fazla önem vermesidir. Erdem peşinde koşmak ise, akıl düsturuna göre hareket etmektir. Erdem ve akıl ilkesiyle hareket eden kişi nihayetinde Tanrı'yı bilecektir ve temel gayesi de bu olacaktır. Sonuçta, Spinoza'ya göre, "Tanrı'nın ezelî ve sonsuz özüne ait upuygun bir bilgiye sahip olmak, insan ruhunun özüne aittir".⁹⁸ Böylece, insanın gayesi, Tanrı'yı bilmek olmaktadır. Zira, ona göre insanın özü bunu gerektirmektedir.

Bununla birlikte, Spinoza, "erdem peşinde koşan bir kimsenin kendi kendisi için arzu ettiği iyiliği, o kimse başka insanlar için de isteyecektir ve o Tanrı hakkında ne kadar bilgi elde ederse, bu iyilik de o kadar olacaktır"⁹⁹ demektedir. Dolayısıyla, erdemli bir kimsenin önemli bir özelliği de, kendi kendisi için istediği bir iyiliği, başka kimseler için de istemesidir. Öyleyse, Tanrı bilgisi ve Tanrı sevgisi büyük olan kimsenin, kendisi için istediği iyiliği başka insanlar için istemesi de o kadar büyük olacaktır.¹⁰⁰

⁹² Spinoza, *Ethics*, V, Prop. XXIV, s. 214.

⁹³ Spinoza, *Ethics*, V, Prop. XXV, s. 214.

⁹⁴ Spinoza, *Ethics*, V, Prop. XXV, Proof, s. 214, 215.

⁹⁵ Spinoza, *Ethics*, V, Prop. XXVIII, Proof, s. 215.

⁹⁶ Spinoza, *Ethics*, V, Prop. XXVI, Proof, s. 215.

⁹⁷ Spinoza, *Ethics*, IV, Prop. XXVI, Proof, s. 165.

⁹⁸ Spinoza, *Ethics*, IV, Prop. XXVI, Note, s. 165.

⁹⁹ Spinoza, *Ethics*, IV, Prop. XXXVII, s. 165.

¹⁰⁰ Spinoza, *Ethics*, IV, Prop. XXXVII, Another Proof, s. 166.

İnsanların kendileri için istedikleri iyiliği başkaları için istemesi, Spinoza'ya göre, kendi sevdikleri şeyi başkalarına zorla sevdirmeleri anlamına gelmemelidir. Yani hiçbir kimse, kendi sevdiği şeyin başkalarının da sevilmesini zorlayamaz. Kişinin kendi yaratılışına uygun olan bir şey başkasının yaratılışına uygun olmayabilir.¹⁰¹ Bu hususta Spinoza, açık bir şekilde şöyle demektedir: “Başkalarını akla göre yöneltmeye çalışan kimse, içtepi ile değil, insanca ve tatlılıkla hareket eder ve kendi ruhunda tam bir uyum halindedir. Tanrı hakkında fikre sahip olmamız veya Tanrı'yı bilmemiz bakımından bizim nedeni olduğumuz bütün etkiler ve bütün arzuları “Din”e atfediyorum. Aslı aklın düsturuna göre yaşamamızdan gelen iyilik yapma arzusuna ahlâk (Piety) diyorum. Yaşayan insanı aklın düsturuna bağlı olarak ele alan, başkalarına da dostluk bağı ile bağlanan arzuya, namusluluk (Honesty) diyorum. Akıl düsturuna göre yaşayan insanları övenlere namuslu, tersine, dostluğun korunmasına karşı koyanlara aşağı (âdi) diyorum. Böylece, toplumsal yapının temellerinin neler olduğunu da gösterdim”.¹⁰²

Spinoza'ya göre, insana düşen ödev; kendi zihinsel ve aklı gücünü yetkinleştirmeye çalışmak, böylece üstün mutluluğu elde etmektir. Ona göre bu, ancak Tanrı hakkındaki sezgili (sezgisel) bilgidен doğar ve kişi Tanrı'yı, O'nun sıfatlarını ve kendi tabiatının zorunluluğundan ileri gelen etkileri bilmekle kendini olgunlaştırır.¹⁰³ Ancak, Spinoza'ya göre, korku ve kötülükten kaçınmak için iyilik yapmak, akılla yöneltilen insanın vasfı değildir. Aksine, akılla yöneltilen insan, Tanrı'yı bildiği ve sevdiği için, tüm insanları da doğal olarak sevecek ve kendisi için istediğini diğer insanlar için istemeyi erdem in ve aklın düsturunun bir gereği olarak görecektir.¹⁰⁴

Spinoza'ya göre insan, “bedenin bütün tezahürlerini, ya da şeylerin bütün hayallerini Tanrı fikrine referans vererek oluşturur”¹⁰⁵ ve bunun sonucunda da her şey Tanrı fikrine uygun tarzda meydana gelmektedir.¹⁰⁶

Spinoza'ya göre, gerçek anlamda kendisini, kendi duygulanışlarını bilen kimse Tanrı'yı bilecek ve sevecektir. O halde, kendi duygulanışını keşfeden, yani kendi kendisini gerçek anlamda bilen kişi, Tanrı'yı bilecektir. Tanrı'yı bilen de, üstün mutluluğa ulaşacak ve Tanrı sevgisiyle dolacaktır.¹⁰⁷ Spinoza, bu konuda şöyle demektedir: “Her kim kendisini ve kendi duygularını açık ve seçik olarak bilirse, ve bu Tanrı fikrinin birlikte bulunmasıyla oluşan sevinç içindedir. Bundan dolayı o, Tanrı'yı sever ve aynı şekilde, kendisini ne kadar iyi bilirse, duygulanışlarını ne kadar iyi bilirse, Tanrı'yı da o kadar

101 Spinoza, *Ethics*, IV, Prop. XXXVII, Note I, s. 166.

102 Spinoza, *Ethics*, IV, Prop. XXXVII, Note I, s. 166, 167.

103 Spinoza, *Ethics*, IV, Appendix, IV, s. 192.

104 Spinoza, *Ethics*, IV, Appendix, XXXI, s. 197.

105 Spinoza, *Ethics*, V, Prop. XIV, s. 209.

106 Spinoza, *Ethics*, V, Prop. XIV, Proof, s. 209.

107 Bkz. Spinoza, *Ethics*, V, Prop. XV ve Proof, s. 210.

çok sever".¹⁰⁸ Spinoza'ya göre, bu sevgi o kadar büyük ve etkili olmalıdır ki, tüm ruh bunu hissetmelidir. Yani, Tanrı'ya karşı sevgi, ruhta en büyük yeri almalıdır.¹⁰⁹ Zira, böylece, tüm beden bu sevgiyi yaşayacaktır.

Öyle anlaşılıyor ki Spinoza kişinin kendini bilmesi ile Tanrı'yı bilmesi arasında olumlu bir ilişki kurmaktadır. Tanrı'yı bilmeyi ve sevmeyi, öncelikle kişinin kendisini sağlıklı olarak keşfetmesine ve doğru anlamasına bağlamaktadır. Diğer bir ifadeyle insanın kendini gerçek anlamda tanıması, Tanrı'yı tanımasına götürmektedir.

Bununla birlikte, Spinoza'ya göre, Tanrı'ya karşı olan sevgi ne haset, ne de kıskançlık duygusuyla bozulabilir.¹¹³ Zira, Tanrı'ya karşı bu sevgi aklın ilkelerine göre arzu edebileceğimiz yüce bir iyiliktir ve bu arzu herkeste ortaktır. Bu sebeple bu yüce iyilik arzusu ne bir haset ne de bir kıskançlık duygulanışı ile kirlenebilir.¹¹⁴

Spinoza'ya göre, bizler, bizde bulunan Tanrı fikrinin upuygun ve mükemmel olmasından dolayı ve Tanrı düşüncemiz nispetinde etkin olmaktadır. Öyle ki, Tanrı fikrine sahip olan kişi, bu yüzden kederlenmez.¹¹⁵ Aynı şekilde, hiç kimse Tanrı'ya karşı kin besleyemez¹¹⁶ ve Tanrı'ya karşı sevgisi de kine çevrilemez.¹¹⁷ Çünkü Tanrı'dan gelen her şey iyidir. Önemli olan, kişinin Tanrı'dan geleni bu gözle görebilmesidir.¹¹⁸ Dolayısıyla, Tanrı'dan bize gelen şey keder de olsa, biz kederin nedenini bildiğimiz takdirde ve Tanrı'nın kederin nedeni olduğunun bilincine vardığımız zaman, söz konusu keder bize sevinç verecektir. Özetle belirtmek gerekirse, Spinoza'ya göre, Tanrı'dan gelen ve Tanrı'nın nedeni olduğu her şey güzeldir ve bizim için sevinç kaynağıdır; velev ki bu, keder ve acı olsun.

Spinoza'ya göre, Tanrı'yı seven kimse, Tanrı'nın da kendisini sevmesi için gayret gösteremez.¹¹⁹ Dolayısıyla ona göre, insan, karşılık bekleyerek Tanrı'yı sevmeyecektir. Tanrı'yı, yalnızca Tanrı olduğu için sevecektir. Şayet insan, böyle bir çaba yapabilmiş ol-

¹⁰⁸ Spinoza, *Ethics*, V, Prop. XV, Proof, s. 210.

¹⁰⁹ Spinoza, *Ethics*, V, Prop. XVI, s. 210.

¹¹⁰ Walter Bernard, *The Philosophy of Spinoza and Brunner*, Spinoza Institute of America, Inc., New York 1934, s. 35, 37, 39.

¹¹¹ Başlı başına, "Tanrı'yla Birlik" konusunda daha geniş bilgi için bk., Robert Oakes, "Union With God", *Faith and Philosophy*, Vol.7, No.2, April 1990, s. 165-176.

¹¹² Wolfson, *The Philosophy of Spinoza*, II, s. 281, 282.

Walter Bernard (1805-?), Spinoza'daki, Tanrı sevgisi ve Tanrı'nın zihinsel sevgisi ifadelerini "mistisizm" olarak isimlendirir. Ona göre, mistisizmin temel kavramı "sevgi"dir. Mistiğin Tanrı'yla birliği de sevgi boyutunda gerçekleşmektedir.¹¹⁰ H.A.Wolfson (1887-1974) da, Spinoza'ya göre, Tanrı sevgisinin Tanrı'yla birlik (union with God)¹¹¹ olduğuna dikkat çekmektedir.¹¹²

¹¹³ Spinoza, *Ethics*, V, Prop. XX, s. 211.

¹¹⁴ Spinoza, *Ethics*, V, Prop. XX, Proof, s. 211.

¹¹⁵ Spinoza, *Ethics*, V, Prop. XVIII, Proof, s. 210.

¹¹⁶ Spinoza, *Ethics*, V, Prop. XVIII, s. 210.

¹¹⁷ Spinoza, *Ethics*, V, Prop. XVIII, Corollary, s. 210.

¹¹⁸ Spinoza, *Ethics*, V, Prop. XVIII, Note, s. 210, 211.

¹¹⁹ Spinoza, *Ethics*, V, Prop. XIX, s. 211.

saydı, saçma bir şekilde onu seven Tanrı'nın Tanrı olmamasını da isteyebilecekti.¹²⁰ Oysa Spinoza'nın düşüncesine göre, Tanrı'nın hiç kimseye karşı ne sevgisi ne kını olabilir. Çünkü Tanrı hiçbir sevinç ve keder duygulanışına sahip olmadığı için, hiç kimseye karşı kını ve sevgisi söz konusu olamaz.¹²¹ Öyle anlaşılıyor ki Spinoza, Tanrı'nın insan duygulanışlarına indirgenmesi açısından ve Tanrı'yı seven insanın Tanrı'nın Tanrı olmasını isteme cüreti gösterebileceği düşüncesinden hareketle, insanların Tanrı'dan kendilerine karşı herhangi bir sevgi ve kını beklememesi gerektiğini düşünür. İnsan duygulanışlarındaki sevgi ve kını gibi bir duygulanışı Tanrı'ya atfetmek, Tanrı'nın tabiatına uygun olmaz ve böyle bir düşünce de saçma olur. Bununla birlikte, buradan hareketle Spinoza'nın, Tanrı'yı şuurulu, bilinçli ve zât olan bir varlık olarak telakki ettiğini söylemek kolay olmasa gerektir.

Bu noktada Spinoza'nın Tanrı anlayışına ilişkin olarak kısaca şunları belirtmemiz yerinde olacaktır: Spinoza Tanrı'yı mutlak cevher, tek ve yegane varlık olarak telakki ederek monizme varmaktadır. Beraberinde o, zorunlu varlık olduğunu ön plana çıkardığı Tanrı'nın uzam ve düşünce sıfatlarından hareketle âlemde var olan şeyleri, Tanrı'nın bir tezahürü ya da görünümü olarak kabul etmektedir. Spinoza'nın yukarıda dile getirilen düşünceleri, onun içkinciliğe yaklaştığını ve kolay bir şekilde panteizmden soyutlanamayacağını da göstermektedir. Keza, bu yazıda da zaman zaman görüldüğü üzere, Spinoza, Tanrı'nın bilme, kudret ve yaratma gibi sıfatlarını kabul ediyor ve bunları kendince izah ediyor gözükmektedir. Ancak tüm bu sıfatlarda, Tanrı'nın zorunluluğundan dolayı, O'nun hür, iradeli, şuurulu, bilinçli ve amaçlı olmasından söz edilmediğinden, Spinoza'nın bu düşüncelerini klasik teizmle ya da monoteizmle de uyuyor görmek mümkün değildir. Bu nedenle, onda, teizmin temelini oluşturan zât ve irade sahibi olan hür ve yoktan yaratan aşkın bir yaratıcı fikrine de yer bulmak mümkün olmasa gerektir,¹²²

Spinoza, Tanrı'nın bilinmesi ve sevilmesi konusunda, yalnızca insanların Tanrı'yı bilmesi ve sevmesini ele almaz, aynı zamanda Tanrı'nın kendi kendisini sevmesini de inceler. Ona göre, "Tanrı, kendisini sonsuz zihinsel sevgi ile sevmektedir".¹²³ Spinoza'ya göre, Tanrı mutlak olarak sonsuz olduğundan dolayı, Tanrı'nın tabiatı sonsuz bir yetkinlik halinde gelişmekte ve bu, O'nun kendi kendisinin fikri ile, yani kendi nedeninin fikri ile birlikte olduğuna işaret etmektedir. Bu da zihinsel sevgi ile anlatılmak istenen şey-

¹²⁰ Spinoza, *Ethics*, V, Prop. XIX, Proof, s. 211.

¹²¹ Spinoza, *Ethics*, V, Prop. XVII, Corollary, s. 210.

¹²² Bilindiği üzere Spinoza'nın felsefesinin başlangıcı da sonu da Tanrı anlayışı ile iç içedir. Onda her konu her problem Tanrı anlayışı merkezinde ele alınmaktadır. Spinoza'nın insan anlayışında da bu durum söz konusudur. Konumuzla ilişkisi açısından ve konunun sınırları dışına çıkmamak kaydıyla onun Tanrı anlayışına burada kısaca değinmek durumunda kaldık. Ayrıca takdir edileceği üzere, özel olarak Spinoza'nın insan anlayışına hasredilen makalenin sınırlılığından dolayı da onun Tanrı anlayışını burada tamamen ortaya koymak mümkün olmasa gerektir. Genel hatları ve çizgileriyle onun Tanrı anlayışına işaret edebilmekteyiz. Konuya ilişkin olarak daha geniş bilgi için bkz. Arıcan, *a.g.e.*, s. 157 vd.

¹²³ Spinoza, *Ethics*, V, Prop. XXXV, s. 219.

dir.¹²⁴ Görüldüğü üzere, Spinoza, Tanrı'nın mutlak olarak sonsuz olmasından ve sonsuz bir yetkinlikte bulunmasından dolayı, kendi fikri ile birlikte olacağını ve bunun sonucunda da Tanrı'nın kendisine olan sevgisinin, sonsuz bir zihinsel sevgi olacağını dile getirmektedir.

Şu halde, Spinoza'ya göre, insan ruhunun Tanrı'ya olan sevgisiyle, Tanrı'nın kendi kendisine olan sevgi arasındaki ilişkisi nedir? Sorusu dikkati çekebilir. Spinoza, böyle bir soruya şu şekilde cevap vermektedir: "Ruhun (the mental) Tanrı'ya karşı zihinsel sevgisi, sonsuz olması bakımından değil, fakat bir çeşit ezelliğe sahip gibi görülen insan zihninin özü ile açıklanabilmesi bakımından, Tanrı'nın kendi kendisini sevdiği Tanrı sevgidir; yani ruhun Tanrı'ya karşı sevgisi Tanrı'nın kendi kendisini sevdiği sonsuz sevginin bir parçasıdır".¹²⁵ Ona göre, ruhun bu sevgisi, ruhun etkilerine bağlıdır. Yani ruhun kendisini neden olarak Tanrı fikri ile birlikte göz önüne aldığı bir etkidir. Dolayısıyla bu, Tanrı'nın insan ruhu ile açıklanabilmesi bakımından, kendi kendisinin asıl fikri ile birlikte göz önüne aldığı bir etkidir. Bu nedenle ruhun bu sevgisi, Tanrı'nın kendisini sevdiği sonsuz sevginin bir kısmıdır.¹²⁶ Diğer bir ifadeyle, insan ruhunun Tanrı'ya olan sevgisi, Tanrı'nın kendi kendisini sevdiği sonsuz zihinsel sevginin bir parçası olmaktadır.¹²⁷

Bu düşünceler bağlamında, Spinoza'ya göre, Tanrı kendisini sevmesi bakımından insanları sever ve bunun sonucu olarak da Tanrı'nın insanlara karşı sevgisi ve Kendisine karşı zihinsel sevgisi ile, bir ve aynı şey olmaktadır.¹²⁸ Spinoza, bu düşüncelerinin, Kutsal Kitaplarda da bu şekilde dile getirildiğini belirtmektedir. Ona göre, Kutsal Kitapta, kurtuluşumuz, yüce mutluluğumuz ve hürriyetimiz Tanrı'ya karşı sabit ve ezeli bir sevgide veya insanlara karşı sevgide yatmaktadır. Sonuçta, bu sevgiye ya da bu yüce mutluluğa, Kutsal Kitaplarda, şan ve şeref denmektedir.¹²⁹

Spinoza, Tanrı'nın bilinmesinin ve sevilmesinin, ancak ikinci ve özellikle de üçüncü tarz bilgi sayesinde olabileceğine inanmaktadır. Ona göre, ruh, şeyleri ne kadar ikinci ve üçüncü bilgi tarzı ile bilirse, duygulanışların o kadar az etkisinde kalır.¹³⁰ Bunun sonucu olarak, Spinoza'ya göre, ruhta açık ve seçik bilgi ve Tanrı sevgisi ne kadar fazla ise, ölüm korkusu da o kadar azdır. Yani üçüncü bilgi tarzıyla en yüksek memnunluk elde edildiği için, insan ruhunun bedenle birlikte kendiliğinden mahvolacak kısmı kalacak

¹²⁴ Spinoza, *Ethics*, V, Prop. XXXV, Proof, s. 219.

¹²⁵ Spinoza, *Ethics*, V, Prop. XXXVI, s. 219.

¹²⁶ Spinoza, *Ethics*, V, Prop. XXXVI, Proof, s. 219.

¹²⁷ Spinoza bu hususta İncil'de Yuhanna'nın birinci mektup 4:13'de dile getirilen şu ifadesiyle hem fikirdir: "Biz Tanrı'dayız (dwell in God) ve O bizdedir, çünkü O, bize kendi Ruhundan vermiştir". "The First Epistle of John (4:13)".

¹²⁸ Spinoza, *Ethics*, V, Prop. XXXVI, Corollary, s. 219.

¹²⁹ Spinoza, *Ethics*, V, Prop. XXXVI, Note, s. 219, 220.

¹³⁰ Spinoza, *Ethics*, V, Prop. XXXVIII, s. 220.

kısmına göre önemsiz bir tabiatta olacaktır.¹³¹ Demek ki, Spinoza'ya göre, bir kişide Tanrı bilgisi ve sevgisi ne kadar fazla ise, onda ölüm korkusu o derece azdır. Çünkü ona göre, Tanrı'ya ait ezeli bilgi ve sevgiye ulaşan kimse, ölüm dahil hiçbir şeyden korkmayacaktır.¹³²

Spinoza, böyle bir bilgi ve sevgi sonucunda elde edilen ölüm korkusuzluğu ve ruh metinliğinin, kişinin sağlam bir beden ve ruh yapısına sahip olmasına dayandığını önemle vurgular.¹³³ Bu hususta, ona göre, ruhun yetkinliği de önemli bir rol oynamaktadır.¹³⁴

Sonuçta, Spinoza'ya göre, insanın hem Tanrı'yı bilmesi ve sevmesinde hem de hürriyet konusunda önemli olan nokta, insanın varoluşsal olarak bilinçli ve şuurlu olmasıdır.¹³⁵ Neyi, niçin yaptığını, hangi zihinsel ve ruhsal konumda bulunduğunu bilmesidir. Bunun dayanağı da, ona göre, Ahlâk ve Din'dir.¹³⁶

Esasen, Spinoza, yukarıdaki düşünceleriyle, hem din hem felsefe anlayışını özet olarak ortaya koymaktadır. Dinin ve ahlâkın insan ruhunun gelişiminde olumlu bir katkısına işaret etmekte ve Tanrı'ya ve O'nun kanunlarına boyun eğmenin, iddia edildiği gibi insanın hür olmasına engel teşkil etmediğine, bilakis Tanrı'ya boyun eğmenin ve O'nunla olumlu bir ilişkide bulunmanın, kişiyi kendi tutkularının, şehvet ve arzularının kölesi olmaktan kurtaracağına dolayısıyla da hür kılacağına işaret etmektedir. Aynı şekilde, insanlardaki ölüm ve ölüm sonrasındaki hayat konusundaki korkular yanında, ruhların bedenle birlikte yok olmadığı düşüncesi, Spinoza'ya göre, hiçbir gelecek hayat olmayacağı düşüncesinden dolayı kişileri kendi şehvet ve arzularıyla hareket etmeye götürmekte ve daima talihe ve kadere boyun eğdirmektedir. Bununla birlikte bireylerin her birinin kendi duygularıyla hareket etme arzusu her birinin kendisine sınırsız hürriyet anlayışını doğuracağından dolayı, böyle bir anlayış bireylerin birbirinin haklarına ve hürriyetlerine müdahale etmeye, hatta kargaşa ve çatışmalar yaşanmasına kadar gitmektedir.¹³⁷

Spinoza'nın, buraya kadar olan satırlarda dile getirdiği ruhun ezeliyeti düşüncesi, bir anlamda ruhun ölümsüzlüğünü ifade etmektedir. Pollock'a (1845-1937) göre, Spinoza'daki ölümsüzlük fikri, Aristoteles'in (M.Ö. 384-322) en önemli yorumcusu olan İbn Rüşd (1126-1198) ve İbn Rüşd'çülerin düşüncelerini takip etmektedir.¹³⁸

Netice olarak, Spinoza'ya göre, insanın umutsuzluk, mutsuzluk, kargaşa ve bunalım-

131 Spinoza, *Ethics*, V, Prop. XXXVIII, Note, s. 221.

132 Spinoza, *Ethics*, V, Prop. XXXIX, Note, s. 221, 222.

133 Spinoza, *Ethics*, V, Prop. XXXIX, Proof, s. 221.

134 Bkz. Spinoza, *Ethics*, V, Prop. XL ve Corollary, s. 222.

135 Spinoza, *Ethics*, V, Prop. XLII, Note, s. 224.

136 Bkz. Spinoza, *Ethics*, V, Prop. XL, note, s. 222; V, Prop. XLI; Proof; Note, s. 223.

137 Bkz. Spinoza, *Ethics*, V, Prop. XLI, Note, s. 223.

138 Sir Frederick Pollock, *Spinoza: His Life and Philosophy*, second edition, Duckworth and co., London 1899, s. 270, 271, 272; krş. Thomas Carson Mark, *Spinoza's Theory of Truth*, Columbia University Press, New York, 1972. s. 118, 119 vd.

dan Tanrı sevgisi ile kurtulması mümkündür. Zira ona göre, en yüce mutluluk Tanrı'ya karşı sevgiden ibarettir ve bu sevginin kendisi üçüncü bilgi tarzından doğmaktadır. Bu sevgi etkin olması bakımından insan ruha aittir ve bundan dolayı o, gerçek erdemdir. Bununla birlikte, ruh bu Tanrısal sevgiden ya da bu yüce mutluluktan ne kadar haz alırsa o kadar bilen olur. Yani onun duygulanışlar üzerindeki gücü ne kadar büyük olursa, kötü olan duygulanışların o kadar az etkisi bulunur. Bu nedenle, ruhun, Tanrısal sevgi, onunla elde ettiği yüce mutluluk sayesinde, şehvet arzularını azaltma gücü vardır.¹³⁹

Sonuç

Spinoza'nın genel felsefisi içinde insan anlayışı onun Tanrı anlayışından ayrı ele alınamamaktadır. Varlıklar içinde Tanrı, Mutlak cevher olarak var olmak için başka bir varlığa gerek duymayan kendi kendisine, zorunlu ve sonsuz bir varlıktır. İnsan ise var olmak için başka bir varlığa gerek duyan, kendi kendisine olamayan, mümkün, sınırlı ve sonlu tavırlar içinde telakki edilen bir varlıktır.

Spinoza, insanın ruh ve bedenden meydana geldiğini, bu ikisinin birbirini etkilediğini ve ölümlü bedeninin yok olduğunu ancak ruhun ölmediğini açıkça dile getirir. Ona göre, Tanrı'nın bilenmesinde ve sevilmesinde, insanın kendi ruh ve beden yapısını ya da kendi duygulanışlarını bilmesi önemli bir rol oynamaktadır. Bu sayede insanın yegane amacı, olgun, yetkin ve erdemli bir insan olmaktır.

Spinoza düşüncesinde; bizim, aklın tabii ışığıyla elde etmiş olduğumuz bilgi, sırf Tanrı'nın bilgisine ve O'nun ezeli emirlerine bağlıdır.¹⁴⁰ O halde, Spinoza'ya göre, bizim için en yüksek iyi ve mükemmellik, yalnızca Tanrı'nın bilgisine dayanmaktadır ve bizim için en yüksek iyi ve en yüksek mutluluk, bu durumda, Tanrı'yı bilmek ve Tanrı'yı sevmekle aynı şeydir. Dolayısıyla, Tanrı'yı sevmek, insan için en büyük mutluluk, bütün insanî eylemlerin en son amacı, en son ereği olmaktadır.¹⁴¹

Abstract: The Concept of "Man" in Spinoza

This article aims to analyse Spinoza's concept of man by reference the following questions: What is the place and nature of man in Spinoza's philosophy ? How are we to conceive man's relation to God ? Is there an ontological difference/ distinction between Divine and human nature ?

Key words: God, Substance, Man, Human, Nature, Mind and Body

¹³⁹ Spinoza, *Ethics*, V, Prop. XLII, Proof, s. 224.

¹⁴⁰ Richard Mason, *The God of Spinoza*, Cambridge University Press, Cambridge 1997, s. 92.

¹⁴¹ Bkz. Spinoza, *A Theologico-Political Treatise and A Political Treatise*, s. 178, 179, 180, 188.

Kaynakça

- Altuntaş, Hayrani, *İbn Sina Metafizigi*, (2.Baskı) Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1992.
- Ancan, M. Kazım, M. Kazım Arıcan, *Panteizm, Ateizm ve Panenteizm Bağlamında Spinoza'nın Tanrı Anlayışı*, İz Yayıncılık, İstanbul 2004.
- _____, 'Spinoza'nın Natura Naturans ve Natura Naturata Kavramlarının Anlamsal İçeriği Üzerine Tartışmalar', *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, Cilt:4, Sayı:4, 2004,
- Aristoteles, *Metafizik*, Çeviren Ahmet Arslan, Sosyal Yayınları, İstanbul 1996.
- Atay, Hüseyin, *İbn Sina'da Varlık Nazariyesi*, Gelişim Matbaası, Ankara 1983.
- Aydın, Mehmet S., *Din Felsefesi*, Selçuk Yayınları, İstanbul 1992.
- Bayraktar, Mehmet, *Spinoza'nın Natura Naturans ve Natura Naturata Kavramlarının İslamî Kökenleri*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: XL, Ayrı Basım, Ankara 1996.
- Bernard, Walter, *The Philosophy of Spinoza and Brunner*, Spinoza Institute of America, Inc., New York 1934.
- Bolay, Süleyman Hayri, *Aristo Metafizigi ile Gazzali Metafiziginin Karşılaştırılması*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1993.
- Cevzici, Ahmet, *On Yedinci Yüzyıl Felsefesi Tarihi*, Asa Yay. Bursa 2001.
- Descartes, Rene *Felsefenin İlkeleri*, Çeviren: Mehmet Karasan, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1997.
- _____, *Aklını İyi kullanmak ve Bilimlerde Doğruyu Aramak İçin Metod Üzerine Konuşma*, Çeviren: Mehmet Karasan, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1997.
- Encyclopaedie of Religion and Ethics*, Vol. IX, A.E. Garvie, "Pantheism" maddesi, edited by James Hastings, Charles Scribner's Sons, New York 1995.
- Erdem, Hüsametdin, *Panteizm ve Vahdet-i Vücut Mukayesesi*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1990.
- Hampshire, Stuart, *Spinoza*, Penguin Books, Harmondsworth 1951.
- Harrison, Paul, *The Element of Pantheism: Understanding the Divinity in Nature and the Universe*, Element Books Limited, Boston 1999.
- Hartshorne, Charles, and William L. Reese, *Philosophers Speak of God*, The University of Chicago Press, Chicago 1953.
- Hick, John, *Evil and the God of Love*, Collins, 1975.
- Hume, David, *Din Üstüne*, Çeviren Mete Tunçay, Ankara 1995.
- Joachim, Harold Henry, *A Study of The Ethics Of Spinoza*, Clarendon Press, Oxford 1901.
- Korlaelçi, Murtaza, *Panteizm ile Vahdeti Vücut'un Mukayesesi*, Erciyes Üniversitesi Yayınları No: 29, Kayseri 1992, Ayrı Basım.
- Marion, Jean-Luc, "The Coherence of Spinoza's Definitions of God in Ethics I, Proposition 11", *God and Nature: Spinoza's Metaphysics*, Edited by Yirmiyahu Yovel, (Spinoza by 2000 The Jerusalem Conferences), E.J. Brill, Leiden 1991, içinde.
- Mark, Thomas Carson, *Spinoza's Theory of Truth*, Columbia University Press, New York, 1972.
- Mason, Richard, *The God of Spinoza*, Cambridge University Press, Cambridge 1997.
- Oakes, Robert, "Union With God", *Faith and Philosophy*, Vol.7, No.2, April 1990.
- Pike, Nelson, "Hume on Evil", *Logical Analysis and Contemporary Theism*, Edited by John Donnelly, Fordham University Press, New York 1972.
- Pollock, Sir Friderick, *Spinoza: His Life and Philosophy*, second edition, Duckworth and co., London 1899.
- Ratner, Joseph, *Spinoza on God*, UMI, New York 1997.
- Sarıkavak, Kazım, *XVIII. Yüzyılda Bir Osmanlı Düşünürü: Yanyalı Es'ad Efendi (Bir Rönesans Denemesi)*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1997.
- Spinoza, Baruch, *Ethics*, Translated by Andrew Boyle, Introduction by T. S. Gregory, Heron Books, 1934.
- _____, *Etika*, Çeviren Hilmi Ziya Ülken, Ülken Yayınları, İstanbul, 1984.
- _____, *Short Treatise on God, Man and his Well-Being*, Translated by A. Wolf, 1910, Spinoza Electronic texts, 3/18/1999: <http://home.earthlink.net/~tneff/build3.htm#TOP?/~tneff/short.htm>.
- _____, *The Letters*, Translated by Samuel Shirley, Introduction and Notes by Steven Sarbone, Lee

- Rice, and Jacob Adler, Hackett Publishing Company, Inc., Indianapolis/Cambridge 1995.
- Spinoza, Benedict De, *A Theologico-Political Treatise and A Political Treatise*, Translated from the Latin With an Introduction by R.H.M. Elwes, Dover Publications, Inc., New York 1951.
- Sullivan, Celestine J., *Critical and Historical Reflections on Spinoza's "Ethics"*, UMI, University of California Press, Berkeley and Los Angeles 1958.
- The Encyclopedia of Religion*, Vol.11, Charles Hartshorne, *Pantheism and Panentheism*, mad., Editor in Chief Mircea Eliade, Macmillan Publishing Company, New York 1987, içinde.
- Ülken, Hilmi Ziya, *Vartlık ve Oluş*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1968.
- _____, *Genel Felsefe Dersleri*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1972.
- Wolfson, Harry Austryn, *The Philosophy of Spinoza, I-II*, Meridian Book, New York 1961.
- Yıldırım, Mustafa, "Descartes ve Spinoza'nın Cevher Anlayışının Karşılaştırılması", *Cumhuriyet Döneminde Türkiye'de Öğretim ve Araştırma Alanı Olarak Felsefe (Seçilmiş Metinler)*, Derleyen: Betül Çotuksöken, Türk Felsefe Kurumu, Ankara 2001.